

ВІД КУЛЬТУРНОЇ ЗААНГАЖОВАНOSTІ ДО РЕФЛЕКСІЇ КУЛЬТУРНОГО В СОЦІОЛОГІЧНОМУ АНАЛІЗІ

У соціологічній теорії соціокультурний аналіз започатковується через включення культурного виміру до загальних пояснювальних схем причинно-наслідкового чи класифікаційного типів. Так пріоритет культурного виміру присутній у класичних теоріях (Г. Зіммель, М. Вебер, Ф. Тьоніс): у дослідженні переходу від традиційного до модерного суспільства, ґенези, цінностей, оцінки, стилів життя. Уявлення про культуру в системі дає розуміння культури в рамках структурно-функціоналістського підходу. Сформована класичною і модерною традицією ідея поєднання особистісного, культурного та соціального вимірів у системі суспільства виявилася надзвичайно звабливою з огляду своєї простоти і цілісності, проте складна у спробах реалізації

Ключові слова: Соціологічна теорія, соціокультурний аналіз, культура

In sociological theory the sociocultural analysis can be traced as the cultural dimension in the general explanatory causal or classification schemes. There is priority of the cultural dimension: a study of transition from traditional society to modernity, origin, property, assessments, life styles - in the classical theories (G. Simmel, M. Weber, F. Tennes). The structural functionalism understands the culture as subsystem in system. The idea of a combination of personal, cultural and social dimensions in the society formed by classical and modern tradition - is extremely attractive because of its simplicity and integrity, but it is difficult to implement.

Key words: Sociological theory, sociocultural analysis, culture

Сформована класичною і модерною традицією ідея поєднання особистісного, культурного та соціального вимірів у системі суспільства виявилася надзвичайно звабливою з огляду своєї простоти і цілісності, проте складна у спробах реалізації як соціологічна теорія чи дослідницька практика.

Тим часом спроба визначення і вивчення культури така ж актуальна і давня для соціології, як і її дисциплінарно заманіфестований феноменальний об'єкт – «суспільство», або ж, уточнимо, предметний інтерес соціології до такого феномену, як «соціальність». На наш погляд є цілком логічним поставити обидва цих наукових феномени у контекст крупномасштабної «історичної декомпозиції» європейських суспільств за розгортання різноманітних процесів модернізації.

Які ж ідеї, концепти, методологічні схеми були вироблені в різних соціологічних традиціях, що можуть сприяти розвитку соціокультурного аналізу в сучасній вітчизняній, європейській соціологічній теорії? Саме під цим кутом зору можна здійснити ретроспективний аналіз соціокультурної традиції в соціологічній теорії. Тож **метою** даної розвідки стане спроба окреслити традицію соціокультурного аналізу суспільства у гуманітаристиці.

Історико-теоретичний аналіз соціологічної традиції у її підході до культури вже має свою бібліографію. Такий огляд соціології здійснює Дж.Александр [1]. Основним мірилом визначення культуральності тієї чи іншої соціологічної концепції чи течії для нього стає визнання ступені автономії культурної сфери та вдалість ув'язування її при цьому у загальну схему аналізу суспільства.

Майже той же відтинок розвитку ідеї культури у соціологічному аналізі – класичний період XIX та XX століть – охоплює О.Погорілий [9], більше зосереджуючись на тематичному спектрі досліджень, взаємовпливах національних соціологій із централією на німецькій традиції. Проте, дана ретроспекція здійснена не так задля констатації та характеристики уваги до культури як чинника соціальних процесів чи соціології культури як галузевої дисципліни в соціологічній теорії, а більше зосереджена на соціокультурному, як особливому погляді на об'єкт соціології, його аналізі.

В класичній соціології проблематика культури почала з'являтися як чинник у дослідженні тих чи інших суспільних явищ та загальносоціологічних побудов, найвідомішим прикладом чого стала праця М.Вебера, де емпіричними методами показаний взаємозв'язок між конфесійною належністю та економічною поведінкою. Та акцент на конкретних соціологічних дослідженнях, в тому числі культурних явищ, особливо характеризувало американську соціологічну традицію. В.Томас, Ф.Знанецький, Р.Редфільд досліджували зміни в структурі та змісті особистісних диспозицій в умовах нового культурного середовища, а П.Сорокін, В.Огборн, Р.Макайвер вивчали динаміку масштабних соціокультурних процесів. Висловлені ними та проведені дослідження сформуvalи численні концепти, важливі для розуміння культури: соціальні установки, цінності, типи культурних систем, культурне відставання, види аномії тощо.

Національні традиції соціологічного теоретизування мали свої особливості, що позначалося також і на характері рефлексії культури. Європейські традиції соціології, особливо коли справа заходила про культуру, виходили з різних дисциплінарних обширів: філософії, антропології, історії, лінгвістики. Так, у німецькій, як одній з найрозвинутіших на той час традицій, як зазначає О.Погорілий, соціологія культури формується під впливом соціально-філософських ідей марксизму, філософії життя та неокантіанства [9, 10]. Тож зміст робіт патріархів німецької соціології Ф.Тьоніса та Г.Зіммеля як культурологічний, так і соціологічний, де основна увага приділяється аналітичному розмежуванню ціннісно наповнених або "культурних" форм взаємодії та форм, позбавлених такої наповненості, самодостатніх, абстрактних. У зіммелівському трактуванні це проявляє себе як розузгодженість між логікою функціонування інститутів («об'єктивна культура») та потребами особистісної самореалізації ("суб'єктивна культура").

Після М.Вебера заангажованість культурою конститується в самостійний дослідницький напрям, для якого характерні головним чином феноменологічні методи аналізу окремих історичних форм і типів культури, відмінностей між культурою і цивілізацією, а також підвищений інтерес до проблеми "кризи сучасної цивілізації". Це особливо стосується робіт А.Вебера і М.Шелера, в яких вперше вводиться у вжиток термін соціологія культури.

Культурна автономія тут заступається важливішими соціальними інструментами, у даному випадку - це визначення норми, нормальності та патології, через які й відбувається її аналіз.

Неомарксистське переосмислення ролі культури, з одного боку, вивищили її за самоцінністю із підлеглого статусу надбудови, але, з іншого боку, - культурна активність була витлумачена в термінах боротьби за владу, встановлення та підтримка панування одного класу над іншими.

Головним діячем - недарма названого у цій традиції актором, адже він лиш грає роль, написану і режисовану кимось іншим - стає інтелігенція.

У працях К.Мангайма термін соціологія культури вживається як близький до терміну соціологія знання. Особливості менталітету різних верств і зміни в механізмах виробництва та споживання культурних благ в індустріальному суспільстві, вважав теоретик, дозволяють використати інтелігенції своє експертне знання на угоду тим, кому наразі вона служить. Натомість покладав надії на перетворенні його на «соціально значуще» у реалізації «збільшення органічних функцій у житті» інтелектуалів, наближенні до інтересів рядових людей [7, 48].

Лише відповідність проголошеної ідеології своїй позиції гарантує органічних інтелектуалів, натомість, ідеологічне панування інтелектуалів над масами теоретик марксизму А.Грамші розцінює як «культурну гегемонію». Саме останнє дає підставу до оціночного аналізу культури і всього суспільства. Водночас, трохи пізніше ці засновки дають підґрунтя до виведення самої культури як «ідеології інтелектуалів» (З.Бауман). Адже, продовжуючи термінологією П.Бурдьє, життєві ресурси поля «обмеженого виробництва» (фундаментальна наука, концептуальне мистецтво, «мистецтво для мистецтва», арт-хауз тощо) мізерні і тому використовуються не в останню чергу задля конвертації набутого у цьому полі символічного капіталу в інші, вироблювані в полі масового виробництва.

Таким чином, через пошук соціального субстрату, являють свою соціологічну вдачу ці теоретизування культури. Зовсім інакше, у функції, а не в носії, вбачає її структурний функціоналізм. Відомо, що Т.Парсонсом культура розглядається як підсистема системи суспільства поряд з соціальною та особистісною його підсистемами. Проте із цього найзагальнішого розуміння відбувається виокремлення зон уваги структурного-функціоналізму, сама культура тут розуміється як система цінностей, норм і символів, які визначають дії індивідів. Відповідно Т.Парсонс наділяє культуру трьома основними функціями: трансляції досвіду задля неперервності суспільної традиції, функцією навчання та функцією об'єднання членів спільноти.

Важливо зазначити, що мовиться не про автономію культури як особливої царини, терену, що зрештою, починає потрактовуватися як особлива галузь – і автономія перетворюється в гетто. Мовиться про вирізнення культури – в її нормативному впливові, соціалізаційному наслідку через сліди її специфічного чину.

Разом з тим, в структурному-функціоналізмі культурна система, разом з системами соціальною і особистісною, є одним із взаємопов'язаних вимірів соціальної дії. Через акцент на інституціоналізацію та доцільні функції культура стає частиною соціальних систем, чим втрачає свою початково проголошену відносну автономію. Ця системно-функціоналістська теорія культури отримала емпіричну інтерпретацію в роботах Е.Шилза, Р.Бейла, а також в роботах послідовників Парсонса С.Айзенштадта, Н.Смелзера та Р.Белли.

Саме на проблемному полі соціології культури з 70-х років розгорнулися гострі методологічні дискусії між прибічниками функціоналізму і його опонентами. Одна з основних тем дискусії - проблема "культури модерну". Теорії модерна і модерної культури отримали розробку в працях Р.Мюнха, Н.Лумана та Ю.Габермаса, критичну характеристику яким дає О.Погорілий.

«У роботах Н.Лумана йдеться про посилення автономності культурної сфери, розмивання соціального статусу культуротворчих груп, звільнення їх від прямої соціальної залежності [...] На противагу Н.Луману його давній опонент Ю.Габермас переконаний, що ключ до розуміння специфіки модерну лежить не в площині взаємодії між системами, а в площині взаємозв'язку між системами і життєвим світом. Науковий погляд ззовні має доповнюватися "поглядом зсередини", що дозволить уникнути небезпечних наслідків "колонізації життєвого світу" [9, 19].

У німецькій соціологічній традиції дослідження культури, окрім більш званої Франкфуртської школи, потрібно згадати також доробок Лейпцизької школи соціології культури (Г.Фраєр, А.Гелен, Г.Шельські), представники якої в своїх структурно-генетичних побудовах задали антропологічну орієнтацію сучасної соціології, а також ще не досить асоційовані із соціологією культури імена Г.Плеснера та Н.Еліаса. У згаданому огляді О.Погорілий аналізує також менш знамі у нас праці соціологів з Білефельдського університету (В.Ліппа, Ф.Тенбрука, Х.-П.Турна, А.Хаана), котрі на перетині ідей класиків запропонували проект розуміючої соціології культури.

Справді, національні соціології культури суттєво ширші і багатші іменами та роботами за їх міжнародне визнання чи потрактування. Так, в осерді французької соціологічної традиції Ф.Коркюф вибудовує оригінальні ідеї для розуміння культурних процесів, спираючись не лише на славетних Е.Дюркгайма та П.Бурдьє, а й з А.Турена, Ф.Дюбе, К.Гриньона, Ж.-К.Пасрона [6], багатьох інших цікавих авторів з оригінальними ідеями та поглядами для розуміння культурних процесів.

Як бачимо з наведених переліків імен, не менш важливими для соціологічного осягнення культури є антропологічні, семіотичні розвідки, дослідження з царин соціальної історії тощо. Водночас, жодну національну традицію неможливо відділити від синхронних та діахронних взаємовпливів в межах самої дисципліни, де останні інспірують пошуки нового чи перечитання старого теоретичного й емпіричного матеріалу, а перші демонструють застосування зарубіжних концепцій на власному ґрунті, а також спричиняють потужний зворотній вплив, збагачуючи світову соціологічну скарбницю.

Так, апологетика, а згодом критика концепту суспільних систем як в американській, так і європейській теоретичній соціології призвела до уважнішого дослідження самого «життєвого світу», тобто, як зазначають історики соціології, - «повороту до повсякденності». Серед причин останнього також називають усвідомлення обмеженості структурно-функціоналістської теорії, та й взагалі всієї великої теорії, які не можуть стати в нагоді звичайній людині для упорядкування її особистих переживань та здобутого досвіду. Тож в останній чверті минулого століття на хвилі розвитку феноменологічної традиції та веберівського ренесансу дослідження повсякденності дало новий поштовх розвитку соціологічних досліджень культури.

Не менш цікавими стали методологічні особливості символічного інтеракціоналізму у застосуванні соціокультурного аналізу, що починаються з ідей Г.Зіммеля щодо комунікативної взаємодії. Зокрема культура й комунікація в концепції Ю.Габермаса дає розуміння комунікативної спільноти і дискурсивних практик.

Форми і мова саморепрезентації, сцени і лаштунки у сучасному суспільстві розкриває драматургія соціального світу (І.Гофман), нового соціокультурного тлумачення у рамках цього напрямку набуває міжіндивідуальна взаємодія, процес формування ідентичності та виконання ролей - таким чином окреслюється внесок індивідів у формування автономії культурного тексту.

Як ми переконалися на досвіді європейського історико-теоретичного аналізу, простежити шлях від культурної заангажованості до рефлексії культури у національній традиції соціології неможливо без залучення контекстуальних та інтертекстуальних засад: як в межах дисципліни, так і міждисциплінарних, як у межах певної школи, національної традиції, так і взаємовпливи на їх межах. Тож до вітчизняної традиції культурницької рефлексії теж можуть бути включені мистецькі та літературні дискусії щодо проблем культури.

Щоб визначити координати нашого дослідження нині, щоб досягнути його найширше суспільне, культурне підґрунтя, - в цьому полягає одна з передумов/принципів соціокультурного аналізу, який у емпіричній дослідницькій практиці отримав назву щільного читання - важливо прослідкувати вітчизняну традицію і засади культуротворення, рефлексії культури гуманітаріями, їх (засад та традицій) контекст. Адже лише на своїх найближчих, рідних теренах він (контекст) відкривається нам з усією повнотою.

Дискусії про культуру на наших теренах у перших десятиліттях ХХ століття були тісно пов'язані зі світовими тенденціями та політичними настроями країни. В Україні бурхливо народжується авангард, що постулює необхідність принципово нових підходів до розуміння культури та культуротворчості.

Орієнтація творів мистецтва, виразно просвітницька та пропагандистська, передбачає мінімальний рівень підготовленості аудиторії. Фактично відбувається масовізація культури, що суголосна із загальноєвропейськими процесами, тільки супроводжується іншим ідеологічним фоном.

Різно засуджуються ідеї щойно проминулого модернізму «мистецтва для мистецтва», «визначального значення суб'єктивності творця, його генія» як занепадницькі та елітарні, відірвані від народу. Разом з тим зароджується концепція «виробничого мистецтва», що передуює виникненню дизайну [8; 10; 13].

Інтерес до соціології мистецтва у цей час був настільки сильний, що вона навіть претендувала на роль універсальної теорії художньої культури. Ідея Г.Плеханова про матеріалістичне пояснення історії, класовий характер мистецтва та необхідність пошуку його «соціологічного еквіваленту» у суспільному бутті була активно підтримана. У 1925 році була організована соціологічна секція Інституту археології і мистецтвознавства, що входив в Російську асоціацію науково-дослідних інститутів суспільних наук. Її керівник В.Фріче формулював основне завдання секції як «побудову соціології побуту і мистецтва як дисципліни, що встановлює закономірну залежність і зв'язок між певними формами і типами суспільних організацій і відповідними до них формами і типами матеріальної культури», ця дисципліна, на думку автора, має вийти на такий же рівень точності, що і фізика чи хімія.

За авторством В.Фріче у 1926 році виходить у світ праця «Соціологія мистецтва», де досить неоковиро робиться спроба застосувати класовий принцип до аналізу мистецтва різних епох. Тож така соціологія мистецтва нині у мистецтвознавців характеризується як вульгарний соціологізм [12].

Та під кінець другого десятиліття ХХ століття усі ці дискусії владно припиняються, Класовість у культуротворенні та оцінці культури стає надовго провідною ідеєю теоретиків та критиків. Вводиться у вжиток поняття соціалістичного реалізму як критерію оцінки художньої цінності творів. Соцреалістичний канон міцно завойовує усі сфери культури, піддаючи остракізму будь-яке відхилення від заданих ним вузьких рамок [5], з тим, щоби стати предметом колекціонування і прискіпливого вивчення після розпаду СРСР (Т.Гундорова, Л.Булавка, К.Кларк, П.Вайль, А.Генис).

Теоретичні пошуки другої половини ХХ ст. різноманітніші. Це і бачення культури як реалізації сутнісних сил людини (Л.Коган), і трактування культури як творчості (Н.Злобін), як технології діяльності (Ю.Жданов), як символічної та семіотичної системи (Ю.Лотман). Проводяться соціологічні дослідження ціннісних аспектів культури (А.Ручка, В.Магун, Н.Костенко). Простежується тяглість цих традицій радянської академічної науки й нині в аналізі української культури. У цей же час на сторінках європейських журналів про культуру та широкого спектру соціальних досліджень розгортаються дискусії навколо постмодернізму, символічних репрезентацій ідентичностей і багатоманіття світу, а також його деконструкції - тем, спектр яких активно ввілється у вітчизняні дискусії десь за два десятиріччя разом із появою перекладів та тіснішими міжособистісними взаємозв'язками.

Окрім цих, спільних для всієї європейської соціологічної спільноти тем, сучасні теоретичні пошуки в соціології культури часто пов'язані з переосмисленням радянської доби та подальших суспільних трансформацій, де пережитий досвід стає важливим не лише для вітчизняних фахівців як саморефлексія культури, а і для зарубіжних колег у їх спробах осмислити посттоталітарний простір континенту. Дискутується проблема тоталітаризму, націоналізму, гендерної та соціокультурної ідентичності. Новими об'єктами вивчення стають феномени радянської та пострадянської людини у її дезорієнтованості та дезадаптованості в умовах ринку та глобальних процесів. Методологічна монополія структурного функціоналізму в соціологічних дослідженнях та теоретизуванні піддається критиці і розпадається на прихильників різних напрямків. У цій ситуації заявляють про свою актуальність та евристичність постколоніальний, гендерний та деконструктивістський аналіз.

Не менш цікавим видається розуміння культури в рамках структурного підходу, а точніше його структуралістсько-конструктивістської традиції в соціології, яке дозволяє вписати уявлення про культурну систему в складні хитросплетіння трансляції і продукування соціального досвіду та ресурсів. Проте культурні «спротиву», «протесту» [11, 100] усю культурну проблематику, саме таким чином прагнучи викрити її соціальну, історичну природу. Недарма соціологія одного з найвідоміших структурних конструктивістів П.Бурдьє уміщена під загальною «шапкою» соціології політики, тож мусить слідувати її логіці та настановам, навіть у царині мистецтва або при

розгляді стосунків із покоївкою чи вибором дому [5]. У цьому вбачається наскрізна особливість цієї традиції, її вірність засадам неомарксизму. Та й деконструктивістський запал, менше, соціальний конструктивізм, теж занадто прив'язані до своєї ідеї «перегляду» стратегій опису, не згодні відступитись, невірні від неї, і переносять логіку дешифровки політик навіть на ті «культурні території», де, як зауважує Н.Костенко, «діють інші механізми визнання» [11, 100].

У якості узагальнюючого висновку зазначимо, що соціокультурний аналіз хибно зводить до «розчаклування» світу, викриття міфів, як політичних проектів, змалюванні історії постановня роману як боротьби інтересів, хоча саме таким чином і відбувається усвідомлення взаємочинностей соціального та культурного в суспільстві, а предмет розгляду приростає новими сферами життєдіяльності людини.

Література: 1. Александер Дж. Аналитические дебаты: понимание относительной автономии культуры / Дж. Александер // Социологическое обозрение. - Том. 6. - №1. - 2007. - С. 17 - 37. 2. Баррі П. Вступ до теорії. Літературознавство та культурологія. Пер з англ. О.Погинайко. / П. Баррі. - К. : Смолоскип, 2008. – 360 с. 3. Булавка Л. Социалистический реализм: превратности метода. Философский дискурс / Л. Булавка. – М. : Культурная революция, 2007. – 272 с. 4. Бурдьє П. Социология политики : Пер. с фр. / Сост., общ.ред. и предисл. Н. Шматко / П. Бурдьє. – М. : Socio logos, 1993. – 336 с. 5. Гундорова Т. Соцреалізм як масова культура / Т. Гундорова // Сучасність. – 2004. – № 6 червень. – С. 52-66. 6. Коркюф Ф. Новые социологии. Пер. с фр. Е.Вознесенской, М. Федоровой / Ф. Коркюф – СПб. : Алетейя, 2002. – 179 с. 7. Манхейм К. Проблема интеллигенции. Демократизация культуры / К. Манхейм. Ч. 1. – М. : ИНИОН. – 90 с. 8. Между обществом и властью: массовые жанры од 20-х к 80-м годам XX века / Ред. сост. Е. Дуков. – М.: Индрик, 2002. -328 с. 9. Погорельый А. Проблемы культуры в современной немецкой социологии (историко-методологический анализ) : автореферат дис. ... доктора социологических наук : 22.00.01 / Погорельый Александр . – К. : 1992. – 39 с. 10. Романенко Г., Шейко В. Еволюція художніх і літературних об'єднань України: історико-культурологічний вимір: Монографія / Г. Романенко, Шейко В. – К.: Інститут культурології Акад.Мистецтв України, 2008. – 208 с. 11. Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А. Ручки. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – 315 с. 12. Фриче В. Социология искусства. Издание третье / В.Фриче. – М.-Л. : Государственное издательство, 1930. – 205 с. 13 Шкандрій М. Модерністи, марксисті і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років / Пер. з англ. М. Климчука / М. Шкардій. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 384 с.